

expansie. Een vergelijking die zowel door Nederlandse als buitenlandse historici wel eens verwaarloosd wordt.

Eén van deze breed georiënteerde, comparatieve artikelen van Emmer heeft eerder al een rol gespeeld in het internationale debat over de afschaffing van de slavernij. Het gaat om hoofdstuk zes in de bundel, 'Anti-slavery and the Dutch: abolition without reform', dat eerder in 1981 in een herdenkingsbundel voorde Engelse historicus Roger Anstey verscheen. Uitgangspunt voor dit essay vormde het opvallende feit dat de Nederlandse afschaffing van de slavernij in 1862 veel later plaatsvond dan de Britse abolitie in 1833, die door een veel sterkere abolitiebeweging gedragen werd dan in Nederland het geval was.

De Nederlandse *case*, aldus door Emmer toegankelijk gemaakt voor een internationaal lezerspubliek, speelde een belangrijke rol in het debat tussen de Amerikaanse historici David Brion Davis, Thomas L. Haskell en John Ashworth in de *American historical review* midden jaren tachtig, over de vraag in hoeverre kapitalisme abolitionisme bevorderde. Nederland vormde daarbij een intrigerende anomalie. Het was immers al vroeg een kapitalistische natie, maar nam niettemin actief deel aan de Atlantische slavenhandel en slavernij en schafte de slavernij pas laat en vrij halfslachtig af.

Dit debat was voor een andere Amerikaanse historicus, Seymour Drescher, aanleiding om de Nederlandse *case* verder uit te werken in de *AHR*. En dit artikel vormde weer aanleiding voor Gert Oostindie om met het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde in Leiden een internationale conferentie te organiseren, waar Drescher zijn conclusies over de late Nederlandse abolitie nader kon bespreken met een aantal Nederlandse historici. Uiteraard nam Emmer deel aan deze conferentie, waarvan de papers in 1995 gepubliceerd werden in de bundel *Fifty years later. Antislavery, capitalism and modernity in the Dutch orbit*. Emmers bijdrage ging over 'The ideology of free labour and Dutch colonial policy, 1830-1870'. Daarin trok hij het contrast tussen de Britse en Nederlandse abolities door naar Azië.

Terwijl Engeland in India al vroeg overging op vrije arbeid, bleef Nederland op Java onder het cultuurstelsel lang aan onvrije arbeid vasthouden. Naast de pure winstgevendheid van het cultuurstelsel vormde ook de relatief late ontplooiing van het Nederlandse liberalisme een belangrijke oorzaak van het lange voortbestaan van de onvrije arbeid, zowel in de West als de Oost. Deze vergelijkende analyse vormt een passend slothoofdstuk van de bundel. Bezien als één geheel biedt de bundel voor een buitenlands publiek een goed gefundeerd, comparatief uitgewerkt en handzaam historisch overzicht van de Nederlandse aanwezigheid in het Atlantisch gebied, vanaf het einde van de zestiende tot het einde van de negentiende eeuw.

Maar ook voor Nederlandse historici is deze bundel zeker de moeite waard. Ten onrechte zijn de West-Indische en Afrikaanse koloniën lang de 'vergeten delen' van de Nederlandse overzeese geschiedenis geweest, in de woorden van Gerrit Schutte. Emmers bundel laat zien dat ze voor Nederland in economisch opzicht inderdaad van begin af aan minder betekenis hebben gehad dan de Aziatische vestigingen. Maar daarom zijn ze in historisch opzicht niet minder interessant.

Maarten Kuitenbrouwer

K. van Berkel, *Citaten uit het boek der natuur. Opstellen over Nederlandse wetenschapsgeschiedenis* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998, 336 blz., f39,90, ISBN 90 351 1939 8).

Citaten is een bundel waarin vijf artikelen over de Nederlandse natuurwetenschap in de beroemde Gouden Eeuw en vijf artikelen over de minder bekende Tweede Gouden Eeuw (ca. 1875-1920) bij elkaar worden gebracht. De bundel wordt ingeleid door een artikel over natio-

nale stijl en wetenschappelijke cultuur in Nederland. Drie rode draden moeten de artikelen met elkaar verbinden: ten eerste de ontwikkeling binnen de wetenschapsgeschiedenis van een ideeën-historische benadering in de richting van een cultuurhistorische benadering. Ten tweede de grote rol die 'het boek der natuur' door de eeuwen heen in de Nederlandse wetenschap gespeeld heeft. En ten derde de veranderende ideeën over het nationale karakter van wetenschap. Dit laatste was aan het eind van de negentiende eeuw onder wetenschappers een *hot item*. Tegenwoordig zien we dergelijke nationale tradities als historische constructies, die aan het eind van de achttiende eeuw 'bedacht' zijn en via de — in dit geval wetenschappelijke — cultuur zijn uitgedragen en doorgegeven. De Gouden Eeuw werd hierbij als lichtend voorbeeld gehanteerd.

Nederlands natuurwetenschappelijk onderzoek is volgens Van Berkel tot nu toe ten onrechte vooral in negatieve bewoordingen beschreven. In positieve zin kenmerkte het zich, volgens Van Berkel, door de gedachte dat nauwgezette, geduldige waarneming van het alledaagse, uiteindelijk een voorzichtige blik op een hogere waarheid kon bieden. En hierin is 'het boek der natuur', als goddelijke openbaring een belangrijke factor geweest. Zo werd door de humanisten de hortus gezien als een microkosmos, waar natuur, kunst en wetenschap bij elkaar kwamen en nagedacht kon worden over de schepping en haar Schepper. Ook het anatomisch theater was naast een onderwijsvoorziening een plaats voor bezinning. Het ontbreken van een scheiding tussen feiten en normen was een gevolg van de nadruk op het persoonlijke belang van bestudering van de natuur. Niet wetenschap, maar geleerdheid was het doel.

Het idee van 'het boek der natuur' begon aan het eind van de zeventiende eeuw, toen de natuurwetenschap steeds wiskundiger werd, te verdwijnen. Het was voor leken onmogelijk geworden om 'het boek der natuur' te begrijpen. Daardoor trad er een scheiding op binnen de voorheen uniforme cultuur van literaire en natuurkundige wetenschap. Dit beperkte zich aanvankelijk echter tot het domein van de specialisten. Voor veel andere natuuronderzoekers bleef de natuur nog heel lang de goddelijke openbaring die ontcijferd kon worden.

Het artikel over de naturaliënkabinetten is de aanzet geweest tot het samenstellen van deze bundel, en draagt dan ook de titel van het boek. Net als de hortus begrenste het kabinet de natuur, waardoor het de natuuronderzoekers de mogelijkheid bood deze te onderzoeken. De voorwerpen dienden tot empirisch onderzoek en hadden daarnaast ook een functie als aanschouwelijk bewijsmateriaal en illustratiemateriaal. Van Berkel betitelt de kabinetten daarom als 'infrastructuur van de wetenschap'. Dat een verzameling slechts fragmentarisch was, was voor de zeventiende-eeuwers geen bezwaar. Ieder voorwerp maakte tenslotte deel uit van de diepere eenheid van Gods schepping, en was als zodanig met alle andere voorwerpen verbonden. De natuuronderzoeker kon er daarom mee omgaan als waren het citaten uit 'het boek der natuur'.

Het 'boek der natuur' als bron van morele vorming vindt Van Berkel in de negentiende eeuw terug bij Mulder, zij het, dat deze het uitdrukkelijk ziet als tegenwicht voor het materialistische denken over wetenschappelijke vooruitgang. Rond 1875 is het ideaal van geleerdheid echter verdrongen door het nieuwe ideaal van wetenschap: het streven naar nieuwe kennis met behulp van arbeidsdeling en specialisatie. Ook de hele wetenschappelijke infrastructuur veranderde. Het idee van 'het boek der natuur', met morele en esthetische connotaties, is dan vooral nog terug te vinden in populair-wetenschappelijke artikelen. Zedelijkheid is echter niet langer noodzakelijk verbonden met het — christelijk — geloof. Ook een materialist kon overtuigd zijn van een bepaalde zedelijke waarde van natuurwetenschappelijke kennis, zoals vaderlandsliefde. Nationale — of nationalistische — wetenschapsgeschiedenis heeft bij het bevorderen daarvan een belangrijke rol gespeeld.

Het verloren gaan van het bespiegelende element in de beoefening van de natuurwetenschappen tegen het eind van de negentiende eeuw, wordt gedeeltelijk gecompenseerd door de vesti-

ging van het grondslagenonderzoek door de fysicus-filosoof Jacob Clay. Natuurbeschrijving alleen acht hij onvoldoende; de waarnemingen moeten overdacht en geordend worden door de denkende geest om werkelijk deel uit te kunnen maken van de cultuur, de wereld van de geest. Heimans en Thijsse doen dit op een heel andere manier, namelijk door natuurstudie tot een sport te maken. Hoewel onuitgesproken, zit in de benadering van Heimans en Thijsse ook een notie van de natuur als méér dan het zintuiglijk waarneembare. 'Het boek der natuur' is geheel gesecculariseerd, maar draagt nog altijd een zedelijke component in zich.

De titel *Citaten uit het boek der natuur* berust op een vergelijking tussen met bijbelcitaten jonglerende predikanten en creatief met naturalia omspringende natuuronderzoekers in hun rariteitenkabinetten. Beide groepen gebruikten 'citaten' uit hun 'boek' om alles met alles in verband te kunnen brengen. Dat lijkt te zijn wat Van Berkel in dit boek op zijn eigen manier geprobeerd heeft te doen: met behulp van citaten dingen met elkaar in verband brengen. Acht bestaande artikelen zijn herschreven of bewerkt en aangevuld met enkele nieuwe en in een bundel onder één noemer gebracht.

Hoewel de thematische samenhang tussen de artikelen uit beide gouden eeuwen naar mijn idee hier en daar wat gezocht is, bestaat *Citaten* uit een aantal zeer interessante en leesbare artikelen. Een epiloog, waarin de in de inleiding aangekondigde rode draden nog even bij elkaar werden getrokken had de eenheid wellicht kunnen versterken. Nu wordt in het laatste hoofdstuk slechts ingegaan op het gebruik van 'het boek der natuur' door de eeuwen heen en de veranderende betekenis van dit begrip.

De vraag waarom gekozen is om de twee gouden eeuwen in één band bij elkaar te brengen is voor mij onvoldoende beantwoord. Dit heeft, blijkens de opmerkingen die in het laatste artikel over de achttiende eeuw gemaakt worden, niet te maken met het in de tussenliggende tijd ontbreken van het idee van 'het boek der natuur'. Ook het verband tussen beide perioden in termen van een nationale wetenschappelijke traditie, biedt gezien de opbouw van de bundel onvoldoende verklaring. In het kader van onderzoek naar veranderingen in de wetenschappelijke cultuur, tenslotte, zou het juist voor de hand gelegen hebben het tijdvak tussen de bloei-perioden ook in het onderzoek te betrekken. Doordat de auteur nalaat hierover uitsluitel te bieden, kan de indruk ontstaan dat de bundel vooral een — geactualiseerde — herdruk van citaten uit eigen werk betreft. En hoewel dat prachtig aansluit op de titel, is dat een oordeel dat dit werk niet verdient.

Barbara Allart

E. O. G. Haitsma Mulier, e. a., ed., *Athenaeum Illustré. Elf studies over de Amsterdamse doorlichtige school 1632-1877* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1997, 347 blz., f39,50, ISBN 90 5356 256 7).

Overall in het land wordt gewerkt aan een nieuwe geschiedenis van de eigen universiteit. Nijmegen heeft inmiddels een tweedelige studie afgeleverd, de andere zijn onderweg. Met name voor de grote en 'klassieke' universiteiten moet veel voorwerk worden gedaan. De bestaande geschiedenissen dateren al van voor de Tweede Wereldoorlog en zijn onder andere in hun vraagstelling en benaderingswijze verouderd. De inleider van de hier te bespreken bundel schrijft daarom terecht: 'Sinds de festiviteiten van 1932 is een mensenleeftijd verstreken'. Vooral de Amsterdamse universiteit is op dit moment erg actief met onderzoek naar het eigen verleden. Verschillende bundels met artikelen hebben al het licht gezien en onlangs is ook een monografie over de geschiedenis tussen 1935 en 1950 gepubliceerd.

Een deel van het voorwerk voor de nieuwe universiteitsgeschiedenissen vindt zijn neerslag in bundels met professorenportretten. Dat is begrijpelijk, omdat het de eenvoudigste vorm is om